

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ
ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Ову књигу Филолога уредили
М. ПАВЛОВИЋ Р. БОШКОВИЋ М. ПЕШИКАН

Секретар
Ж. СТАНОЈЧИЋ

Књ. XXX — св. 1—2

БЕОГРАД
1973

Милан АДАМОВИЋ

(Београд)

О ПОРЕКЛУ СРПСКОХРВАТСКИХ ОСМАНИЗАМА

Османским позајмицама у српскохрватском језику је посвећено до сада више радова али се ни у једном од њих није постављало питање генеалогije тих позајмица. А њега је ваљало поставити с једне стране зато што је језик давалац, османски језик, познат као нехомоген и дијалекатски јако рашчлањен, а с друге стране стога што од правилног одговора на питање генеалогije зависи у многоме разјашњење читавог феномена ових позајмица.

Нужно је дакле утврдити да ли српскохрватски османизми потичу из османског књижевног језика или из неког османског дијалекта. То је могуће постићи само путем темељите фонетске, морфолошке, семантичке и др. анализе свих речи које су прешле из османског у српскохрватски језик. Такав посао се разумљиво не може обавити у оквирима једног чланка и зато ћемо се овде ограничити на разматрање искључиво фонетског аспекта тих речи, али аспекта који је можда најиндикативнији када је реч о трагању за генеалогijом.

Све османске речи и сви османски гласови не поседују истоветну фонетску релеванцију када је у питању тражење извора позајмица. Оне речи и они гласови који су једнаки у свим или у већини османских дијалеката нису за нас нарочито индикативни и њих можемо овом приликом изоставити из разматрања. Супротно томе, морамо се концентрисати на такве речи, гласове и гласовне позиције које су са становишта османског језика дијалекатски диферентне и тиме у стању да поближе укажу на извор из којег су потекле позајмице у српскохрватском језику.

1. За расуђивање о тачној генеалогiji српскохрватских османизама посебно су индикативне оне речи које се завршавају затвореним вокалима. Османски језик поседује укупно четири затворена вокала:

u, ü, i, i. У књижевном језику и у већини дијалеката се сва та четири вокала могу наћи на крају речи: *dolu* „пун“, *kötü* „рђав“, *çaqî* „нож“, *sini* „синија“ итд. Упадљиво је међутим да се османске позајмице у српскохрватском језику увек завршавају вокалом *-i*: *долија* (доли-ја), *ћотија* (ћоти-ја), *чакија* (чаки-ја), *синија* (сини-ја) итд., што се очигледно не подудара са стањем у османском књижевном језику. Узроке овој унификацији финалног вокала не треба тражити у српскохрватском језику, без обзира на то што се у њему овакве речи снабдевају домаћим суфиксом *-ја*, него у оквирима османског језика, у његовим балканским дијалектима. Османски дијалекти Балкана су управо маркантни по томе што своде општеосманско завршно *-u, -ü, -i, -i* на своје јединствено *-i*.¹ Стање у српскохрватском језику одговара у овом погледу стању у балканским дијалектима османског језика, што се илустративно види на доњој упоредној табели. Скраћеница *осм.* подразумева османски књижевни језик а скраћеница *балк.* османске дијалекте Балканског полуострва.²

осм.	<i>burgü</i>	„бургија“	балк.	<i>burgi</i>	схр.	бургија
„	<i>qaru</i>	„врата“	„	<i>kapi</i>	„	капија
„	<i>qomšu</i>	„сусед“	„	<i>komši</i>	„	комшија
„	<i>qoqu</i>	„мирис“	„	<i>koki</i>	„	кокија
„	<i>köprü</i>	„мост“	„	<i>k'üpri</i>	„	ћуприја
„	<i>törpü</i>	„турпија“	„	<i>türpi</i>	„	турпија
„	<i>küskü</i>	„полуга“	„	<i>k'üski</i>	„	ћускија
„	<i>kürsü</i>	„говорница“	„	<i>k'ürsi</i>	„	ћурсија
„	<i>süngü</i>	„бајонет“	„	<i>süngi</i>	„	сунђија
„	<i>qaysî</i>	„кајсија“	„	<i>kaysi</i>	„	кајсија
„	<i>basqî</i>	„летва“	„	<i>baski</i>	„	баскија
„	<i>çini</i>	„порцелан“	„	<i>çini</i>	„	чинија

Међу речи овога типа спадају и оне које се завршавају суфиксом *-ија* пошто тај суфикс гласи у књижевном османском језику *-ğu, -ğü, -ğî, -ği* (после основа са звучним завршетком) односно *-çi, -çü, -çî, -çî* (после безвучних основа) а у балканским дијалектима само *-ği / -çi*, затим и суфикс *-ија* који у балканским дијалектима гласи *-ли* а у књижевном језику *-лу, -lü, -li, -li*. Овај феномен, који, како је већ речено,

¹ Појаву је забележио још давно Т. Kowalski, *Osmanisch-türkische Dialekte*. Enzyklopaedie des Islam. IV. Leiden—Leipzig 1934, S. 999a.

² Старији назив тих дијалеката је „западно-румелијски“ а долази од некадашњег имена за европски део Османске империје — Румелија.

указује на невероватну подударност српскохрватских османизма са речима балканских дијалеката, има утолико већи значај што у српскохрватском језику није могуће наћи ни једну позајмицу која се завршава неким другим вокалом осим *-i*.

2. Подударност српскохрватских османизма са балканским дијалектима огледа се и на случају вокала *ö*. Балкански дијалекти су наине познати по томе што код многих речи претварају општеосманско (= књижевно) *ö* првог слога у своје *ü* или *i*.³ Такве речи имају у српскохрватском језику у а тај вокал одговара балканским дијалектима.

осм.	bö-lük	„чета“	балк.	bü-lük	схр.	буљук
„	böräk	„колач“	„	bürek	„	бурек
„	čöräk	„колач“	„	čürek	„	чурек
„	döšäk	„душек“	„	düšek	„	душек
„	döšämä	„простирка“	„	düşeme	„	душема
„	dönüm	„дулум“	„	dünüm	„	дулум
„	göbäk	„пупак“	„	g'übek	„	ђубек
„	gönyä	„угломер“	„	g'ünye	„	ђунија
„	göstär-	„показати“	„	g'üster-	„	ђустерисати
„	ölčü	„мера“	„	ülči	„	улчија
„	özür	„извињење“	„	üzür	„	узур
„	töhmät	„сумња“	„	tühmet	„	тухмет
„	törpü	„турпија“	„	türpi	„	турпија
„	söylämäk	„говорити“	„	süylemek	„	сујлемек

Супротно томе, оне речи које задржавају у балканским дијалектима *ö* имају у српскохрватском језику *o*, на пр. осм. *kör* „слеп“ > балк. *k'ör* > схр. *ћор*; осм. *kösä* „голобрад“ > балк. *k'öse* > схр. *ћосав*; осм. *göz* „око“ > балк. *g'öz* > схр. *ђоз* итд.

3. Османско *ü* даје по правилу српскохрватско у : *toruq* „пета“ > *шојук*, *bišiq* „мерица“ > *бучук* итд. Овај вокал је стабилан у скоро свим дијалектима тако да речи које њега садрже у своме саставу могу, уколико нема за то других препрека, потицати практично из свих сфера османског језика. Из тог разлога су за нашу сврху од много већег значаја оних неколико речи код којих османском *ü* одговара српскохрватско *o* јер су то заправо исте речи које и у балканским дијалектима имају *o*. Облици српскохрватског језика се дакле и у овој периферној појави подударују са балканским говорима:

³ Т. Kowalski, op. cit. S. 998a.

осм.	dua	„молитва“	балк.	dova	схр.	дова
„	usanma	„досада“	„	osanma	„	осанма
„	uḡra-	„наћи“	„	ogra-	„	ограисати
„	uḡras	„бој“	„	ograš	„	ограш
„	uḡraḡi	„горе“	„	yokari	„	јокари
„	qumar	„хазард“	„	komar	„	комар

4. Османско *i* остаје у српскохрватском језику по правилу *u*: *ćini* „порцелан“, „порцелански суд“ > *чинија* и сл. Речи тога типа су дијалекатски индиферентне, тако да и њих можемо мимоићи. За нас су од веће важности они случајевима када османско *i* даје српскохрватско *u*, *e* или *a* јер они такође одају утицај балканских дијалеката.

а) Најчешће се дешава да османско *i* пређе у балканским дијалектима у *i* а ово се онда супституира у српскохрватском језику са *y*⁴ пошто српскохрватски језик после губитка њ не поседује вокал близак османском *i*. Примери за овај случај:

осм.	bānim	„мој“	балк.	benim	схр.	бенум
„	bičim	„форма“	„	bičim	„	бичум
„	bilāzik	„наруквица“	„	bilezik	„	билезук
„	dilim	„режањ“	„	dilim	„	дилум
„	ilim	„знање“	„	ilim	„	илум
„	izin	„допуст“	„	izin	„	изун
„	kibir	„охолост“	„	k'ibir	„	ћибур
„	mānzil	„станица“	„	menzil	„	мензул
„	piširmā	„печенье“	„	piširme	„	пишурма
„	qabir	„гроб“	„	kabir	„	кабур
„	qatil	„убиство“	„	katil	„	катул
„	rāhin	„залог“	„	rehin	„	реум
„	talim	„обука“	„	talim	„	талум
„	tāhlikā	„опасност“	„	tehlike	„	техлуке
„	tārlīk	„папуче“	„	terlik	„	терлуке

б) Друга је могућност да дијалекти Балкана имају уместо османског књижевног *i* своје *i* које се у српскохрватском језику супституира са *e*:⁵

⁴ Секундарно *i* следи практично пут примарног османског *i*, које такође даје српскохрватско *u*: осм. (= балк.) *sandīq* „ковчег“ > схр. *сандук*; осм. (= балк.) *qalīr* „модел“ > схр. *калуј*; осм. (= балк.) *balīq* „риба“ > схр. *балук* итд.

⁵ Ова супституција је позната такође код примарног османског *i*, нпр. осм. (= балк.) *artīr-* „повећати“ > схр. *артиерисаји*; осм. (= балк.) *qādīr* „који је у стању“ > схр. *кадар*; осм. (= балк.) *qīna* „биљка хенна“ > схр. *кена*; осм. (= балк.) *zīh* „ширит“ > схр. *зех* итд.

осм.	âmir	„заповест“	балк.	emir	схр.	емер
„	ânzik	„сисак“	„	emzik	„	емзек
„	âhil	„квалификован“	„	ehil	„	ехел
„	dâvir	„кружење“	„	devir	„	девер
„	dizgin	„узда“	„	dizgin	„	дизгин
„	fikir	„мисао“	„	fikir	„	фикер
„	gâzinti	„шетња	„	g'ezinti	„	ђезентија
„	lâhim	„лем“	„	lehim	„	лехем
„	irmik	„гриз“	„	irmik	„	ирмек
„	zâhir	„отров“	„	zehir	„	зехер
„	bilirsin	„знаш“	„	bilirsin	„	биљерсум

в) Трећи је случај да општеосманско *i* прелази у балканскоосманско *î* за које српскохрватски језик има своје непостојано *a*, нпр.:

осм.	âmir	„заповест“	балк.	âmir	схр.	емар
„	vaqit	„време“	„	vakit	„	вакат
„	vâzin	„метар“	„	vezin	„	везан
„	kâsim	„рез“	„	kesim	„	ћесам
„	gâdir	„насиље“	„	gadir	„	гадар
„	dâvir	„кружење“	„	devir	„	девар
„	qatil	„убиство“	„	katil	„	катал
„	qâdir	„у стању“	„	kâdir	„	кадар ⁶

5. Има и консонаната који одају дијалекатске црте српскохрватских османизма. То је на првом месту средњененчани експлозив *k* који у књижевном османском језику има изговор приближан изговору српскохрватског *k* у речи *руке*, тако да би и фонетски и фонолошки морао бити пренет у српскохрватски језик као *k*. Међутим, у српскохрватском језику налазимо на месту османског *k* веома често српскохрватско *ћ*, и то претежно на почетку слога. Објашњење ове појаве лежи опет у балканскоосманским дијалектима, у којима се општеосманско *k* на почетку слога палатализује у *k'* (Македонија) или чак у *ћ* (Косово). Српскохрватски језик преузима овакво већ палатализовано *k*:

⁶ И примарно османско *î* може прећи у српскохрватско *a*, нпр. осм. (= балк.) *baqir* „мјед“ > схр. *бакар*; осм. (= балк.) *hatir* „сећање“ > схр. *хайар*; осм. (= балк.) *qizatiq* „оспице“ > схр. *крзак*; осм. (= балк.) *çaqir* „врста сокола“ > схр. *чакар* и тако даље.

осм.	bäkar	„неожењен“	балк.	bek'ar, bečar	схр.	бечар
„	bäräkät	„благослов“	„	berek'et, berečet	„	берићет
„	dükkan	„продавница“	„	dük'an, düčan	„	дућан
„	ärkäk	„мушко“	„	erk'ek, erček	„	ерћек
„	käbar	„печенка“	„	k'ebap, čebap	„	ћевап
„	käyif	„нахођење“	„	k'eyif, čeyif	„	ћејиф, ћеф
„	kilim	„простирач“	„	k'ilim, čilim	„	ћилим
„	kör	„слеп“	„	k'ör, čör	„	ћор
„	kümäs	„живинарник“	„	k'ümes, čümes	„	ћумез
„	sirkä	„оцат“	„	sirk'e, sirče	„	сирће

На крају слога османско *k* остаје непромењено у балканским дијалектима па га зато налазимо такође у српскохрватском језику као *к*, нпр. осм. *mübäräk* „благословљен“ > балк. *mübärek* > схр. *мубарек*; осм. *mäktär* „школа“ > балк. *тектеп* > схр. *мекџеј*; осм. *diräk* „стуб“ > балк. *дирек* > схр. *дирек*; осм. *bäkri* „пијанац“ > балк. *бекри* > схр. *бекрија* итд. Случајеви колебања *к/ћ* које с времена на време сусрећемо у српскохрватском језику (аскер/асћер, пешкир/пешћир, кафир/ћафир) морају се проучавати индивидуално.

6. Што је речено напред за *k* важи и за његов звучни парњак *g*. Општеосманско (+ књижевно) *g* се у балканским дијалектима палатализује на почетку слога у *g'* (Македонија) или чак у *đ* (Косово) одакле га српскохрватски језик прихвата својим *ђ*. Примера има и овде у изобиљу.

осм.	bängilik	„опој“	балк.	beng'ilik, bendilik	схр.	бенђилук
„	dülgär	„тесар“	„	dülg'er, dülder	„	дунђер
„	gavur	„неверник“	„	g'avur, đavur	„	ђаур
„	gäm	„жвала“	„	g'em, dem	„	ђем
„	gävräk	„ћеврек“	„	g'evrek, đevrek	„	ћеврек
„	geysi	„одећа“	„	g'eyisi, đejsi	„	ђејсија
„	gärdan	„ћердан“	„	g'erdan, đerdan	„	ћердан
„	gidi	„неваљацац“	„	g'idi, đidi	„	ђидија
„	mängüş	„наушница“	„	meng'üş, menđuš	„	менђуша
„	süngär	„спужва“	„	süng'er, sünđer	„	сунђер

7. Средњенепчани звучни фрикат *ɣ'* (у службеној турској латиници *ğ*) изговара се у савременом књижевном језику као *ј* са нешто јачом фрикацијом него код обичног *ј*. Упадљиво је да османске позајмице у српскохрватском језику имају на месту овога *ɣ'* своје *г* а не своје *ј*, мада би последњи глас фонетски боље одговарао. И овде је по среди

утицај балканских дијалеката, који су управо познати по томе што на месту књижевног фриката γ' имају експлозив средњег непца g . Упоредна табела нам и овде најлепше илуструје стварни однос.

осм.	$\ddot{a}\gamma' \ddot{a}$	„турпија“	балк.	ege	схр.	јеге
„	$b\ddot{a}\gamma'$	„кнез“	„	beg	„	бег
„	$bil\ddot{a}\gamma' i$	„оштрач	„	bilegi	„	белегија
„	$b\ddot{a}\gamma' \ddot{a}n-$	„симпатисати“	„	begen-	„	бегенисати
„	$d\ddot{u}\gamma' m\ddot{a}$	„дугме“	„	dügme	„	дугме
„	$g\ddot{u}v\ddot{a}\gamma' i$	„младожења“	„	g'üvegi	„	ђувегија
„	$d\ddot{a}\gamma' \ddot{a}n\ddot{a}k$	„батина“	„	degenek	„	дегенек
„	$de\gamma' -$	„стићи“	„	deg-	„	дегдисати
„	$i\gamma' n\ddot{a}$	„игла“	„	igne	„	игне
„	$\check{g}i\gamma' \ddot{a}r$	„цигерица“	„	ğiger	„	цигерица
„	$t\ddot{a}\gamma' \ddot{a}l\ddot{t}i$	„ћебе“	„	tegelti	„	тегелтија

8. На крају нам остаје још задњенепчани звучни фрикат γ , глас који се у књижевном језику изговара са веома слабом фрикацијом, тако да се место њега чује уствари *spiritus lenis*, на пр. реч *baγa* (служб. алфавет *baḡa*) „корњача“ изговара се *ba'a* или *ba-a* и сл. Балкански дијалекти имају на месту овог ослабљеног фриката свој експлозив задњег непца g . Што се тиче српскохрватских османизама они се и у овом погледу слажу са балканским говорима.

осм.	$a\gamma a$	„достојанственик“	балк.	aga	схр.	ага
„	$ba\gamma$	„вршца“	„	bag	„	баг
„	$ba\gamma ana$	„јагњећа кожица“	„	bagana	„	багана
„	$ba\gamma lama$	„спона“	„	baglama	„	баглама
„	$bu\gamma a\gamma i$	„оков“	„	bukagi	„	букагије
„	$o\check{q}la\gamma i$	„оклагија“	„	oklagi	„	оклагија
„	$sa\check{q}a\gamma i$	„сакагија“	„	sakagi	„	сакагија
„	$yo\gamma urt$	„кис. млеко“	„	yogurt	„	јогурт
„	$so\gamma an$	„црни лук“	„	sogan	„	соган
„	$ya\gamma ma$	„грабеж“	„	yagma	„	јагма
„	$ya\gamma a\gamma an$	„бодеж“	„	yatagan	„	јатаган

8. Осим суфикса *-ија* и *-лија*, о којима је говорено под тачком I—, постоје још неки суфикси који су у балканским дијалектима једноваријантни. Такав је суфикс глаголског имена *-miš* (у књиж. језику *-miš*, *-miš*, *-miš*, *-miš*), суфикс претеритума *-di* (књиж. језик. *-du*, *-dü*, *-dī*, *-dī*), посвојни суфикс 3. sg. *-i* (књиж. језик. *-и*, *-ü*, *-i*, *-i*), гла-

голске именице *-ldi* (књиж. *-ldu, -ldü, -ldi, -ldi*), глаголске именице *-iš* (књиж. *-uš, -iš, -iš, -iš*) и неки други. У српскохрватском језику ови суфикси имају балкански лик а не лик из књижевног језика. Тако срп. лично име *Дурмиш* одговара балканском *Durmiš* а не књижевном *Durmiš*, срп. *олди* „настаде“ балканском *oldi* а не књижевном *oldu*, срп. *бујрулдија* „декрет“ балканском *buyruldi* а не књижевном *buyruldu*, срп. *куртулиш* „спас“ балканском *kurtuluş* а не књижевном *qurtuluş* итд.

Толико са навођењем конкретног материјала.

Мада су у претходних осам тачака обухваћени само најизразитији фонетски елементи дијалекатског карактера (неки мање изражени и мање распрострањени су изостављени), наше упоређивање српскохрватских османизама са одговарајућим речима османског језика је показало да се српскохрватски османизми — мисли се на оне који су дијалекатски диферентни — подударају у фонетском погледу највише са речима балканских дијалеката османског језика. Из те чињенице се може извући само један правилан закључак, а тај је — да су ове речи и потекле из наведених дијалеката. На тај начин је већ фонетским путем прецизирано порекло за око три четвртине свих османских позајмица, колико их има отприлике дијалекатски диферентних. За преосталу једну трећину позајмица није додуше могуће принети доказ о балканском пореклу, али је услед недостатка противдоказа сасвим вероватно да и она потиче из истог извора. Српскохрватски језик дугује османском књижевном језику у сваком случају јако мало речи, које су ограничене углавном на официјелне називе Османске царевине и на термине исламске религије.

Чињеница да апсолутна већина српскохрватских османизама вуче дијалекатско порекло повлачи за собом одређене консеквенце. Прво, њом се доводи у питање пуна научна исправност и пуна научна употребљивост расположивих зборника османизама, у првом реду два најновија — Шкаљићевог и Кнежевићевог⁷ — јер се у њима османске позајмице изводе по правилу из османског књижевног језика, у чему није садржана само граматичка него и етимолошка нетачност. Друго, доказивањем дијалекатског порекла српскохрватских османизама оснажује се уверење да је српскохрватски језик примио несразмерно више османских речи путем додира широких маса народа него преко писаног текста и делатности интелектуалаца.

⁷ А. Шкалjić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo 1966. А. Кнежевић, *Die Turcismen in der Sprache der Kroaten und Serben*. Meisenheim 1962.